

Ірина Петренко

Українізація церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії на початку ХХ ст.

Iryna Petrenko

Ukrainization of parish schools of the Poltava diocese at the beginning of the 20th c.

Parish schools, as well as educational institutions of other types, it was used by the imperial government for russification of a people at large. Despite of it, at the beginning of the 20th c. voices of progressive orthodox clergy and teachers concerning an Ukrainization of church schools were distributed. They testified to critical judgment clergy and teachers of surrounding reality, desire to teach children the native language, at least at the initial stage.

Keywords: parish schools, clergy, teachers, pupils, Poltava diocese, Ukrainization

Церковнопарафіяльні школи, як і навчальні заклади інших типів, використувалися імперським урядом для русифікації народних мас. Незважаючи на це, на початку ХХ ст. лунали голоси прогресивного православного духовенства і вчителів щодо українізації церковних шкіл. Вони свідчили про критичне осмислення духовенством і педагогами довкілля, бажання навчати дітей рідною мовою, принаймні на початковому етапі.

Ключові слова: церковнопарафіяльні школи, духовенство, вчителі, учні, Полтавська єпархія, українізація

Історія релігійної освіти в Україні до 1917 р. це перш за все освітня діяльність Православної Церкви. Зумовлено це тим, що православ'я було державною релігією, а закони про віротерпимість почали запроваджуватися самодержавством поступово з 1904 р. Крім того, православні становили переважну більшість населення України. В освітній діяльності православного парафіяльного духовенства найважливіше і безумовно центральне місце посідала початкова народна освіта. На практиці впроваджувалася вона, передовсім, через церковнопарафіяльні школи – основний осередок просвітництва церкви серед широких верств населення, школи грамоти та недільні. Царський уряд покладав на церкву завдання виховання в душі уварівської тріади «самодержавство,

православ'я, народність» та прагнув русифікувати народні маси України через початкові церковні школи. Однак у той же час духовенство було зацікавлене в організації шкіл для народу. Саме через освітню діяльність служителів церкви широко впливали на формування релігійної свідомості віруючих. До того ж представники православного духовенства залишалися однією з найосвіченіших верств суспільства.

Ставлення до релігії та релігійного виховання в сучасному суспільстві досить суперечливе і викликає гострі дискусії. Українське православне духовенство нині виступає силою, яка підтримує освітні традиції. Відбувається переосмислення ролі Церкви, її освітніх установ, участі православного духовенства у справі навчання й виховання підростаючого покоління на рубежі XIX–XX ст. Нині відкидається думка про культурну малозначущість православної освітньої традиції в історії українського народу, утверджується думка про необхідність вивчення досвіду участі православного духовенства в освітній справі, підтримання спадкоємності розвитку української освіти для збереження миру і злагоді в суспільстві. При українських храмах зростає популярність недільних шкіл, у яких поруч із Законом Божим, основами християнської етики, основами християнської філософії та іншими релігійними дисциплінами викладаються і деякі світські предмети. На жаль, при визначенні предметів, які викладаються у таких школах, слабо враховується досвід минулого. У цьому аспекті заслуговують на увагу традиції функціонування в Україні церковнопарафіяльних шкіл у минулому.

Діяльність церковнопарафіяльних шкіл у Полтавській єпархії вже має належне висвітлення¹. У пропонованій розвідці зроблено спробу зосередити увагу на такому аспекті загальної проблеми, як висвітлення процесу українізації даних навчальних закладів завдяки прогресивно налаштованим учителям і духовенству.

У працях деяких сучасних вітчизняних дослідників ця проблема вже порушувалася. Зокрема, навчально-виховний процес у церковнопарафіяльних школах висвітлювала на сторінках своїх праць історик О. О. Драч². Вчена Г. В. Степаненко кандидатську дисертацію присвятила дослідженню освітньої діяльності православного духовенства в Україні у XIX – на початку XX ст.³. Дослідниця С. Б. Бричок свою дисертацію адресувала церковнопарафіяльним школам в системі початкової освіти

на Волині у другій половині XIX – 20-ті рр. XX ст.⁴. У праці здійснено цілісний аналіз діяльності шкіл даного типу в системі початкової освіти Волинської губернії, виявлено їх навчально-виховні засади й особливості. Монографічне дослідження присвятив церковнопарафіяльним школам України історик В. С. Перерва⁵. Учений детально проаналізував церковне шкільництво, учнівський контингент, матеріальне забезпечення, учительський склад, відносини між державними і церковними навчальними закладами в містах і селах Київщини.

Таким чином, у науковій літературі до цього часу немає узагальнюючих праць, у яких би було висвітлено українізацію церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії на початку XX ст.

Метою даної статті є на основі комплексного аналізу джерел та наукових досліджень проаналізувати процес українізації церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії на початку XX ст.

Церковнопарафіяльні школи – початкові школи при парафіях у дореволюційній Російській імперії. У 1884 і 1891 рр. їх відкриття регламентувалося спеціальними правилами. Підпорядковувалися парафіяльним училищним радам, місцевим органам училищної ради Синоду. Поділялися на однокласні і двокласні.

Великого значення у церковнопарафіяльних школах надавалося вивченню російської мови. Ще з другої половини XVIII ст. російську мову було впроваджено у діловодство українських консисторій і зобов'язано священників виголошувати проповіді церковнослов'янською мовою з дотриманням російської, а не української орфоепії. Священникам надсилалися спеціальні циркуляри щодо ведення московської вимови.

Згідно з програмою викладання російської мови у церковнопарафіяльних школах, у однокласній школі діти повинні були навчатися читанню по буквоскладному або звуковому методу та повинні були вміти розділяти речення на слова, розкладати слова на склади, визначати зі складів і слів приголосні і голосні звуки, писати букви, розв'язувати вправи при навчанні читанню: складати із слів речення, переписувати з книг окремі слова і речення; писати слова під диктування, вчити напам'ять, спочатку зі слів учителя, а потім і самостійно невеликі статті, як прозові, так і віршовані тощо. У двокласній школі учні вивчали граматику, частини слів, читання, повинні були вміти усно передати зміст прочитаного, письмово викладати свої думки, переказувати прочитанні статті тощо⁶.

Учні церковнопарафіяльних шкіл російську мову вивчали за книгами «Славяно-русская подвижная азбука», видавництва Синоду, «Азбука русская и церковно-славянская», складеною Вікторіаном, єпископом Полоцьким, «Азбука», священника В. Нікольського, «Русская азбука» П. І. Білого та «Азбука правописания», складена Д. Тихомировим.

Письмо вивчали за книгами В. Гербача «Методическое руководство к обучению письму» (для вчителів), «Руководство к обучению письму – прописи русские», «Русская скоропись», «Прописи и образцы для рисования по клеткам», В. Пожарського «Полный курс русского чистописания». Письмо було самостійним предметом для всіх типів церковнопарафіяльних шкіл і було розраховане на весь курс навчання. В перший рік навчання вимагалось писати прописами друковані і прописні літери і цифри. У другий рік – письмо букв і цифр у розлінованому зошиті, а потім письмо слів і коротких прислів'їв. В двокласній школі – вправи і скоропис, на нелінованих аркушах, вивчення допустимих скорочень, різних шрифтів.

У 1897 р. на педагогічних курсах учителів церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії їм було рекомендовано задавати учням самостійні завдання з російської мови, зокрема вчити напам'ять вірші чи прозові уривки, читати про себе легкі за змістом статті, вчити нові слова, які писалися з буквою Ъ, списувати тексти з книг, записувати завчене напам'ять, писати перевірочні диктанти (диктував інший учень), давати письмові відповіді на запитання прочитаної статті, писати переказ прочитаної статті⁷.

Відомо, що в 1908–1909 навчальному році російську мову у церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії вивчали звуковим методом і, як правило, через два місяці діти вже вміли читати⁸.

Аналізуючи навчально-виховний процес у церковнопарафіяльних школах, не можна обійти поза увагою й негативну роль царизму щодо політики русифікації українців через початкову народну школу. Особливо гостро поставало мовне питання, адже згідно з Валуєвським циркуляром 1863 р. і Емським указом 1876 р. користуватися українською мовою у школах було заборонено. Парафіяльна школа, як і навчальні заклади інших типів, використовувалася державою для русифікації народних мас. Навчальна література була написана виключно російською мовою, богослужбова – церковнослов'янською, а тому була малозрозумілою

українським дітям. Свідченням цього є тижневий розклад занять за 1892–1893 навчальний рік у Сампсоніївській церковнопарафіяльній школі при Шведській могилі на околиці Полтави. Так, на Закон Божий відводилося 5 уроків на тиждень, церковні співи – 4, церковнослов'янське читання – 4 (2 уроки з учителем і 2 на самостійне вивчення), російську мову – 7 в молодшій групі (6 – з учителем і 1 – самостійне опрацювання) і 8 уроків у старшій групі (6 – з учителем і 2 – на самостійне вивчення), рахування – 6 в кожній групі, письмо – 4 роки в молодшій групі і 3 – в старшій⁹. Можемо констатувати, що на вивчення російської мови відводилася найбільша кількість шкільного тижневого навантаження.

Така переважаюча кількість годин на вивчення російської мови давала свої результати. У звіті за 1913 р. про стан церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії спостерігач констатував, що учні успішно опанували етимологію і синтаксис російської мови. Учні писали на папері з прямими клітинками, а не косими, як це було раніше. Школярі Полтавської і Ромоданівської залізничних церковнопарафіяльних шкіл, Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи біля Шведської могили і Крюківської церковнопарафіяльної школи продемонстрували задовільні і високі знання з російської мови. Граматику вони засвоїли настільки добре, що без труднощів витримували іспити у різних навчальних закладах (гімназіях, технічних і комерційних училищах)¹⁰.

Однак учителі, у тому числі й священники, які у побуті користувалися рідною мовою, нерідко розмовляли нею й у школі та не забороняли цього дітям.

Багато представників духовенства по-справжньому сприяли успішній організації навчально-виховного процесу в школах даного типу, розширенню їх мережі, забезпеченню учительськими кадрами. У школах багато чого залежало від священника, його особистих якостей, готовності стійко переносити матеріальну скруту і злидні. Потрібно зазначити, що проблема мови викладання у церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії непокоїла і саме духовенство. Звичайно, представники церковного кліру не сумнівалися у тому, що пануючою мовою навчання має бути російська. Але водночас визнавали, що українським дітям дуже важко на початковому етапі навчання розуміти вчителя, який говорить по-російськи. Тому деякі представники духовенства користувалися українською мовою у повсякденних розмовах із дітьми, користувалися нею

у школі. Причому це відбувалося в умовах заборони українського слова. Такі факти свідчать про те, що результати навчання дітей у церковнопарафіяльних школах були не байдужі вчителям із церковнослужителів. Подібні прояви патріотизму українського духовенства в освітній діяльності були поодинокими, позбавленими організованості, мали місцевий характер. Однак вони свідчили про критичне осмислення православним духовенством навколишньої дійсності, бажання навчати дітей рідною мовою, принаймні на початковому етапі.

Після революційних подій 1905–1907 рр. ставлення до церковнопарафіяльних шкіл радикально налаштованої інтелігенції було досить критичним. Це зумовило замовчування їхньої ролі в історії шкільництва України. Священнослужителі докладали чимало зусиль для вирішення проблем, що стояли перед освітою. З різних губерній України надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити викладання українською мовою в церковнопарафіяльних школах і духовних семінаріях. Представники духовенства нерідко ставали на захист українського слова перед натиском загальної русифікації в державі. Особливо такі настрої посилювалися напередодні 1917 р. У деяких церковнопарафіяльних школах лише протягом першого року навчання велося українською мовою й епізодично викладалася історія України. Однак, за словами самих учителів, українізації шкіл найбільше заважала відсутність словників і підручників для учнів та вчителів¹¹.

3–6 травня 1917 р. на Полтавському єпархіальному з'їзді духовенства й парафіян була прочитана доповідь, у якій вказувалося на необхідність українізації школи¹². Місцева влада була стурбована такими сміливими вимогами духовенства щодо. Полтавський губернатор О. К. Багговут у таємному донесенні міністру внутрішніх справ дійшов висновку, що єпархіальних спостерігачів за церковнопарафіяльними школами потрібно призначати виключно із «великорусів», зобов'язавши їх якомога частіше відвідувати школи, спілкуватися б з учителями¹³.

З'їзд учителів церковнопарафіяльних шкіл, який відбувся 20 квітня 1917 р., постановив розпочати заняття з наступного навчального року українською мовою, а також вжити заходів для забезпечення шкіл навчальною літературою українською мовою¹⁴. Загальноєпархіальний з'їзд законовчителів Полтавської єпархії в серпні 1917 р. теж висловився за викладання у школах Закону Божого українською мовою¹⁵. На з'їзді також

було вирішено – для більш глибокого вивчення учителями української мови просити земську управу зарахувати учителів церковнопарафіяльних шкіл до числа слухачів лекцій з української мови й українознавства. Екстрені Гадяцькі повітові збори на засіданні 25 травня 1917 р. постановили організувати у місті Гадячі з 1 червня по 1 липня 1917 р. Українські педагогічні курси для вчителів початкових народних шкіл, слухачами яких були і вчителі церковнопарафіяльних шкіл¹⁶.

Церковнопарафіяльні школи стали невід’ємною складовою системи початкової освіти Російської імперії. Вони дали початкову освіту поколінням українських селян, навчили їх нормам християнської моралі, що позитивно впливало на формування їхньої культури і духовності. Проте не можна не враховувати того факту, що церковнопарафіяльні школи, як і навчальні заклади різних типів і відомств, використовувалися урядом Російської імперії для русифікації українського населення та викорінення залишків національної свідомості українців.

Перспективами подальших досліджень даної теми може бути зосередження уваги на таких питаннях, як характеристика учнівського контингенту, аналіз матеріального стану шкіл духовного відомства.

- ¹ Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.). – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. – 161 с.
- ² Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Х., 2001. – 280 с.
- ³ Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2002. – 225 с.
- ⁴ Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX - 20-ті рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». – Житомир, 2005. – 26 с.
- ⁵ Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII - поч. XX ст.): забутий світ. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2014. – Т. 1. Загальна частина. – 576 с. + 32 с. іл.
- ⁶ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – СПб., 1904. – С.403-404.
- ⁷ Галковский Г. Педагогические курсы для учителей церковных школ Прилукского уезда летом 1897 года // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная. – 1898. – № 13. – С. 485.

- ⁸ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1908-1909 учебном году // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть официальная. – 1910. – № 18. – С. 1151.
- ⁹ Из жизни церковноприходских школ Полтавской епархии за 1892-1893 у/г // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная. – 1893. – № 20. – С. 764.
- ¹⁰ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1911-1912 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная. – 1913. – № 8. – С. 532.
- ¹¹ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 18.
- ¹² Про українізацію церкви. Доклад, прочитаний на Полтавському єпархіальному з'їзді духовенства й парафіян 3-6 травня 1917 р. – Лубни, 1917. – С. 10-12.
- ¹³ Секретный донос Полтавского губернатора Багговута министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним. – Полтава, 1917. – С. 9.
- ¹⁴ Коропов Г. Съезд учащихся церковно-приходских школ Полтавского уезда // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1917. – № 9. – С. 728-729.
- ¹⁵ Журналы общепархиального съезда о.о. законоучителей Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1917. – № 16. – С. 12-66.
- ¹⁶ ДАПО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 28.